

چکیده

پرستوی پژوهش را دو بال است: روش و اخلاق. اخلاق پژوهش آهوی رفتار ارتباطی در فرایند تحقیق است که به رعایت حقوق افراد مبتنی است. اخلاق پژوهش دو روی آورد فردگرایانه و سازمان نگر دارد. در روی آورد نخست بر مسئولیت های پژوهشگر به عنوان شخصیت حقیقی تأکید می شود و در روی آورد دوم بر مسئولیت های اخلاقی مؤسسه های پژوهشی تأکید می گردد. مسائل اخلاقی در تعارض فرایند پژوهش با حقوق افراد مرتبط بروز می کنند و خاستگاه آن عبارت است از: ماهیت مساله پژوهش، مکان، روش و شرکت کنندگان.

کلید واژه: فرایند پژوهش، اخلاق پژوهش، اصول اخلاقی، منشور اخلاق.

(1) طرح مسأله

اخلاق پژوهش شاخه ای از اخلاق حرفه ای است که به بررسی مسائل اخلاقی در حرفه پژوهش می پردازد. شناخت حدود و ثغور این شاخه از اخلاق حرفه ای که مسأله تحقیق حاضر است، در گرو تحلیل مفاهیم و مؤلفه های آن است. پاسخ به سؤالات زیر، ضمن روشن کردن مفاهیم بنیادی، مبانی و روی آورد نوین به اخلاق پژوهش را نیز نشان می دهد: مراد از «اخلاق» و «پژوهش» در مفهوم اخلاق پژوهش چیست؟ اخلاق و پژوهش چه تعاملی دارند؟ جهت گیریهای عمده در اخلاق پژوهش، حدود و ثغور آن چیست؟ خاستگاه مسائل اخلاقی در فرایند پژوهش کدام است؟

(2) تحلیل مفهومی اخلاق پژوهش

اخلاق پژوهش از دو مفهوم اخلاق و پژوهش تشکیل شده است و شناخت چیرستی آن در گرو تحلیل آن دو

2-1) اخلاق

امروزه تلقی نسبتاً نوینی از اخلاق در میان است. قدما، علم اخلاق را آموزگار خوبیهای نیکو دانسته اند. 1 اخلاق را جمع خُلق دانسته اند که عبارت از صورت باطنی است و در مفهوم سازی عالمان اخلاق به معنای هیأتِ راسخ در نفس است که افعال از آن به سهولت صادر شود. 2 اینکه خُلق صرفاً انجام امری نیست، چرا که آدم بخیل ممکن است در شرایطی بذل و بخشش کند، نکته مهمی در مفهوم سازی قدما از اخلاق است. امروزه از خُلق و خوی به الگوی رفتاری تعبیر می‌کنیم. اما، تمایز فضیلت و رذیلت در خلق و خوی از مواضع اختلاف نگرش نوین است. 3 حصر مفهوم اخلاق به فضایل و رذایل صرفاً شخصی و ملکات نفسانی تصویر تحویل نگر 4 و مبتنی بر اخذ وجهی از شیء بجای همه هویت آن است. امروزه، اخلاق را الگوی خاصی از رفتار ارتباطی درون شخصی و برون شخصی می‌دانند. اخلاق، بر اساس این مفهوم سازی، مرهون ارتباط $\times$ با γ است. اگر $\times$ با γ ، الگوی رفتاری Z را اخذ کند، $\times$ اخلاقی عمل کرده است. γ در این تعریف اعم از انسان و غیر انسان (مانند محیط زیست طبیعی و حیوانی) و نیز فراگیر خود شخص $\times$ و غیر اوست. مراد از Z ، الگوی مبتنی بر رعایت همه حقوق γ است. در این تعریف مفهوم حقوق γ کلیدی و چالش خیز است. به دلیل جهت گیری مقاله (ترویجی) به این چالش نمی‌پردازیم. به هرروی، اخلاق مسئولیت پذیری فرد در رفتار ارتباطی است که به رعایت حقوق دیگران معطوف است.

2-2) اخلاق حرفه ای

مسئولیت پذیری در رفتار ارتباطی بر حسبِ مصداق $\times$ ، محیط آن و نیز مصداق γ تنوع می‌یابد: مسئولیت فرد در زندگی شخصی (اخلاق شخصی)، 5 مسئولیت فرد در زندگی شغلی (اخلاق کار)، 6 مسئولیت سازمان نسبت به محیط 7 و.... اخلاق پژوهش شامل دو قسم اخیر از مسئولیت پذیری است: مسئولیت پژوهشگر در فعالیت حرفه ای خود و مسئولیت سازمانها و مؤسسه های پژوهشی. وجوه تمایز این دو گونه مسئولیت اخلاقی در فرایند پژوهش بیان خواهد شد.

2-3) پژوهش

واژه تحقیق کاربردهای فراوان دارد. اگر پژوهش را متمایز از مطالعات پراکنده، به فرایند پردازش اطلاعات اطلاق کنیم که به گستره خاصی از علوم متعلق و دارای هویت جمعی است، مفهوم فراگیر از آن را به دست می‌آوریم، به گونه ای که شامل هر گونه مطالعه با جهت گیریهای مختلف آموزشی، اطلاع رسانی، ترویجی و پژوهشی (به معنای خاص) می‌گردد. 8. بر اساس این مفهوم سازی، مطالعات معطوف به احیاء میراث مکتوب از مصادیق پژوهش نظام مند است.

2-4) تعامل اخلاق و پژوهش

اخلاق به منزله یک دانش، گستره ای از علوم انسانی است که در حوزه های مختلف بشری با مسائل گوناگون روبرو می شود و در حل آنها محتاج تحقیق می گردد. به دلیل اینکه علم از مساله فربه شود، توسعه و رشد (و نیز کارایی و اثربخشی) علم اخلاق در گرو پژوهش نظام مند است. از طرف دیگر، پژوهش نیز به عنوان فعالیت آگاهانه و مختارانه و مؤثر به سرنوشت بشر می تواند جهت گیریهای اخلاقی، غیر اخلاقی و ضد اخلاقی⁹ داشته باشد. دغدغه مسؤولیت پذیری در فرایند تحقیق، پژوهشگر را نیازمند علم اخلاق می سازد¹⁰.

3) ضرورت جهت گیری اخلاقی در فرایند پژوهش

پژوهش در گستره های مختلف به ویژه در حوزه علوم انسانی، بیرون از جامعه و بی ارتباط از سرنوشت بشر انجام نمی شود و این امر صرفاً معطوف به نقش پژوهشگر نیست بلکه فرایند پژوهش به طور کلی و اعم از پژوهشگر، روشها، ابزار، شرکت کنندگان در پژوهش و... با محیط پیچیده اجتماعی تعامل می یابد. تأثیر پژوهش در سرنوشت جامعه، ضرورت جهت گیری اخلاقی به آن را از جهات مختلفی توجیه می کند: یک: فرایند پژوهش، در گام نخست گردآوری اطلاعات است و اطلاعات قدرت است. دستیابی به اطلاعات در واقع دستابی به قدرت است و برخورداری از قدرت مسؤولیت آور است.

دو: مطالعات سوی گیرانه، نقش مخرب در جامعه دارد و منشاء انحراف، اغفال و فریب در جامعه می گردد. سه: فرایند پژوهش در مواضع مختلفی با حقوق افراد تعارض می یابد. یکی از مهمترین مصادیق این تعارض در مطالعات تجربی انسانی رخ می دهد که پژوهشگر سعی می کند به اطلاعاتی از شرکت کنندگان در پژوهش دست یابد که حریم شخصی آنان است.

در فرایند پژوهش با مسائلی مواجه می شویم که پاسخ به آنها را باید از علم اخلاق فرا گرفت: آیا به لحاظ اخلاقی مجاز به تحقیق در هر امری هستیم؟ آیا هر گونه پژوهش مجاز است؟ آیا به هر روشی (به فرض اثر بخشی حرفه ای) می توان فرایند تحقیق را هدایت کرد؟ آیا آزمایش را در خصوص هر فردی می توان انجام داد؟ آیا توافق آگاهانه شرکت کنندگان در پژوهش لازم است.

بنابراین، پرستوی پژوهش را دو بال است: روش و اخلاق. همانگونه که روشمندی و انتظام، الزام حرفه ای است، مسؤولیت پذیری در قبال حقوق افراد الزام اخلاقی است.

4) روی آوردهای عمده در اخلاق پژوهش

اخلاق پژوهش، به عنوان شاخه ای از اخلاق حرفه ای با دو گونه رهیافت قابل بحث است: روی آورد فردگرایانه و رهیافت سازمانی نگر. بر حسب این دو روی آورد، دو تلقی از اخلاق پژوهش به میان می آید:

4-1) اخلاق پژوهشگر

نخستین روی آورد در اخلاق پژوهش، مسؤولیت پذیری اخلاقی را در عرصه تحقیق به شخص یا اشخاص پژوهشگر معطوف می کند. مواجهه با برخی از تحقیقات در دهه هفتاد، به ویژه مطالعاتی مانند آنچه استینلی میلگرام (1975 م.) مورد تحقیق قرار داد، بحث از حقوق شرکت کنندگان در پژوهش و مسؤولیت پژوهشگر در قبال حقوق آنها را به میان آورد. 11 مطالعاتی چون بیوتکنولوژی، تحقیقات مربوط به انرژی اتمی، تعیین هوش، به ویژه هوش هیجانی (EQ) با حقوق شرکت کنندگان مانند حق حریم شخصی و بلکه با حقوق بشر تعارض یافت. دغدغه های اخلاقی سبب شد تا اصول اخلاقی خاصی تدوین و به عنوان الزامهای اخلاقی محققان تلقی گردد.

4-2) اخلاق مؤسسه های پژوهشی

امروزه، مشاغل در سازمانها جای یافته اند. سازمان به منزله شخصیت حقوقی تأثیر بسیار ژرف و پیرامانه بر حیات بشری دارد. مؤسسه های پژوهشی بسی بیش از اشخاص حقیقی (پژوهشگران) نقش و تأثیر اجتماعی دارند. به همین دلیل، سازمانهایی که به امر پژوهش می پردازند، در قبال همه عناصر محیط درونی، بیرونی (مستقیم و غیر مستقیم) خود مسؤولیت دارند.

پای بندی به تعهدات اخلاقی در مقیاس سازمان صرفاً بر اساس ضوابط اخلاقی حاصل نمی آید، بلکه مؤسسه های پژوهشی باید با شناخت کامل از عناصر محیط، حقوق هر یک از آنها را استقصاء کند و پس از طبقه بندی آنها و با تعیین اولویت به تدوین منشور چند وجهی اخلاق پژوهش دست یابند. آنچه در سازمانهای دولتی در کشور ما به نام منشور اخلاقی رواج یافته است، صرفاً کدها و اصول اخلاقی اند و منشور پنداشتن آنها خطای بارز تحویلی نگری است مرامنامه اخلاقی بالاترین مرجع ممیزی و ارزیابی عملکرد سازمان در پژوهش است. به عنوان مثال، دانشگاههای کشورهای صنعتی بر اساس مرامنامه اخلاقی خود، طرحهای تحقیقاتی پیشنهادی را به ممیزی اخلاقی نیز می رسانند.

5) خاستگاه مسائل اخلاقی در پژوهش

مسائل اخلاقی در پژوهش، به طور کلی از تعارض فرایند پژوهش با حقوق افراد مرتبط با تحقیق برمی خیزد. شناخت مواضع عام (و نه صرفاً موارد خاص) بروز مسائل اخلاقی، امکان تشخیص دقیق و حل اثربخش آنها را به دست می دهد:

5-1) ماهیت مسأله تحقیق

گاهی مسأله پژوهش، صرف نظر از شرایط زمانی و مکانی، زمینه تعارض با حقوق انسانهاست. تحقیقات مربوط به بیوتکنولوژی و ژنتیک، به عنوان مثال، از این قبیل اند؛ به همین دلیل، اخلاق مهندسی ژنتیک از رشد و توسعه فراوان برخوردار است. همچنین است مطالعات روانشناختی که به سنجش ویژگیهای شخصیتی از قبیل هوش هیجانی (EQ) می پردازند و تحقیقات مربوط به محیط زیست در سه بُعد انسانی، حیوانی و انسانی.

5-2) مکان پژوهش

مطالعات اجتماعی و روان شناختی به دلیل ماهیت تجربی انسان، در مکانهای خاص انجام می شوند. هر مکانی می تواند خاستگاه مسائل اخلاقی خاصی باشد. تحقیق در یک بنگاه اقتصادی می تواند با پدیده غیر اخلاقی بنگاه خواری (Insider)¹² همراه گردد. مطالعه در بیمارستان، زندان، مدارس دولتی و امثال آن با مسائل خاص اخلاقی قرین است.

5-3) روش تحقیق

پشیوه های گردآوری اطلاعات، روشها و ابزارهای مورد نیاز در سنجش و آزمون می تواند مسائل اخلاقی فراوانی را به میان آورد. در مواردی آگاهی شرکت کننده در پژوهش می تواند به دقت و عینیت پژوهش صدمه بزند، در چنین مواردی از روشهای جمع آوری اطلاعات استفاده می شود و این با حقوق شرکت کنندگان در پژوهش منافات دارد. در شیوه های تصحیح راههای سهل جمع آوری نسخ و انتخاب اصح آنها به دقت تحقیق لطمه می زند. گاهی نسخه ها در مقام ارزیابی و سنجش قدمت و اصالت آسیب پذیرند. کتابخانه ای از در دسترس قرار دادن نسخه ای خودداری می کند، اما موافق است که آن را صرفاً رؤیت و مطالعه کنید، ضبط پنهان نسخه (از طریق قرائت بر کاست) مسأله حق مالکیت را به میان می آورد.

آیا علی رغم رضایت باطنی فرد می توان او را به نحوی به مصاحبه وادار کرد و اطلاعاتی را به دست آورد؟ در

مواردی، گروه آزمایش را باید در شرایطی قرار داد که امکان صدمه جسمانی و روانی وجود دارد. آنچه روانشناسان نیروی سوم در خصوص انسان در شرایط فقدان تأثیرات محیط مورد آزمایش قراردادند (آزمایش تجربی انسان معلق ابن سینا)، نمونه بارزی از چنین آزمایشهاست.

4-5) شرکت کنندگان. 13

در تحقیقات علوم رفتاری، کسانی که در فرایند پژوهش به عنوان گروه آزمایش و یا به طور کلی شرکت کنندگان حضور دارند، خاستگاه بروز مسائل اخلاقی قرار می گیرند. تحقیقات بر روی فقرا، بچه ها، سیاستمداران، مدیران، بنگاههای اقتصادی، بیماران روانی، جنین، افراد مسن، مبتلایان به بیماریهای خاص مانند ایدز همیشه مسائل اخلاقی را به میان آورده و باعث چالشهای فراوان در اخلاق پژوهش شده اند.

6) اصول اخلاقی در فرایند پژوهش

رعایت حقوق افراد و پای بندی به مسؤولیت های اخلاقی در پژوهش محتاج اصولی است. راهبردی ترین اصول اخلاقی را می توان در هشت مورد تلخیص کرد:

1-6) اصل حرفه ای بودن در پژوهش

بدون احراز شرایط لازم و کافی به پژوهش پرداختن، امری غیر اخلاقی است. این اصل در همه حرفه ها صادق است. پژوهش غیر حرفه ای نه تنها به تولید علم و توسعه آن یاری نمی رساند بلکه سبب حیرت و سرگشتگی محقق می گردد.

2-6) اصل امانت داری

رعایت حق مالکیت فکری در برخورداری از اطلاعات به دست آمده، یکی از مصادیق امانت داری است. حفظ منابع و ابزارهای تحقیق نیز مصداق دیگر آن است که در تحقیقات معطوف به احیاء میراث مکتوب اهمیت فراوانی دارد. به تعبیر تمثیلی بیکن (1561 1626 م.) : محققان یا مورچگانند یا عنکبوتان و یا زنبوران عسل؛ البته باید به قسم چهارمی نیز اشاره کرد که ضمن سرقت از سفره تحقیقات دیگران، پژوهش را آلوده می سازند. چون مگس حاضر شود در هر طعام با وقاحت بی صلا و بی سلام¹⁴

به تعبیر زرین کوب، محقق را هیچ آفتی از این بدتر نیست که به سرقت و انتحال کار دیگران عادت کند. 15

3-6 اصل رازداری

محقق به بسیاری از اطلاعات شخصی افراد دست می یابد که اسرار افرادند و فاش کردن آنها تعدّی به حقوق دیگران است. این امر در مطالعات تجربی انسانی اهمیت بسزایی دارد. محقق برای یک بنگاه بزرگ اقتصادی در باب ارتقای مدیران به پژوهش مشغول است و با فرضیه «همبستگی نارسسیم» با ارتقاء مدیران به جمع آوری اطلاعات در خصوص مدیران آن بنگاه اقدام می کند. اطلاعاتی که وی درمی یابد اسرار غیر قابل فاش هستند.

4-6 قضاوت مستدل

محقق در مقام توصیف، تبیین و حتی ارزش داوری باید پایبند استدلال باشد و این سخن کلیفورد (1845) (1869 م.) را آویزه گوش قرار دهد: «باوری را نپذیریم مگر آنکه همه ادله اثبات حقانیت آن را داشته باشیم». 17 این توصیه اخلاقی هم شامل قبول یک باور و هم شامل رد یک عقیده است. مادامی که دلیلی وجود ندارد باید سکوت کرد. اخلاق باور 18 هر گونه حکم به نفی و اثبات را منوط به ادله کافی می داند 19 (قضاوت اخلاقی) 20. البته معرفت شناسان در این مقام چالش فراوانی به میان آورده اند که در این مقطع به آن نمی پردازیم.

5-6 اصل رهیافت نقّادانه

اگر آزادی از دست رود، همه چیز از دست می رود و شرط لازم دستیابی به آزادی کسب معرفت است، این هم مرهون رهیافت نقادانه به معرفت است نه متکی به سرسپردگی. 21 اصل نقد در تحقیقات معطوف به احیاء میراث مکتوب اهمیت بسیار دارد، زیرا نقد نسخ خطی، نقد منابع، نقد انتسابها و اعتبار سنجی نقش بنیادین در این مقام دارد. هر گونه سهل انگاری و جزم گرایی گمراه کننده است. اما نقد خود عملیات محتاج به ضوابط اخلاقی است. نقد سخنگو به جای نقد سخن، تبکیت بیرونی، 22 نقد غیر مسبوق به فهم از مواضع نقد غیر اخلاقی است.

6-6 اصل نقد پذیری

همان گونه که اخذ رهیافت نقادانه اخلاقی است، نقدپذیری نیز اخلاقی است. عجب، غرور به ویژه تکبر ناشی از پیش کسوتی عوامل نقد ناپذیری محقق می گردد. نقدی که بر تحقیقات ما نوشته می شود، بهترین هدیه ای است که می توان به دست آورد. نقدها را ارج نهیم و ناقدان را تکریم کنیم.

6-7) اصل کثرت گرایی روش شناختی؛ 23

اخذ حصرگرایی روش شناختی 24 از مهمترین مواضع خطاپذیری محقق است. 25 حصرگرایی نه تنها به لحاظ حرفه ای بر اثربخشی تحقیق صدمه وارد می کند، بلکه به عنوان الگوی ارتباطی در پژوهش، غیر اخلاقی است.

6-8) اصل رعایت حریم شخصی افراد

ورود، بدون توافق آگاهانه، به حریم شخصی افراد، تعدی به مهم ترین حق آنان است. این اصل در تحقیقات تجربی انسانی اهمیت فراوان دارد.

نتیجه

پژوهش، فرایند مؤثر بر سرنوشت بشر است و به همین دلیل پژوهشگران و مؤسسه های پژوهشی فارغ از دغدغه های اخلاقی نیستند. فرایند پژوهش از حیث ماهیت مسأله تحقیق، مکان پژوهش، روشها و ابزارها و شرکت کنندگان در آن خاستگاه مسائل فراوان اخلاقی قرار می گیرد. پای بندی به مسؤولیت های اخلاقی در سطح پژوهشگران محتاج اصول اخلاقی پژوهش است، اما در سطح مؤسسه های پژوهش فراتر از اصول اخلاقی باید به مرامنامه چند وجهی و کامل اخلاق سازمانی دست یافت.

پی نوشت ها :

1. یحیی بن عدی. تهذیب الاخلاق، مقدمه و تصحیح دکتر محمود دامادی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1365، ص 5 و نیز: زنجانی میرزا ابوطالب، کیمیای سعادت، ترجمه طهارة الاعراق ابوعلی مسکویه رازی، مقدمه و تصحیح دکتر ابوالقاسم امامی، (تهران، دفتر نشر میراث مکتوب، 1375)، ص 63.
2. شبر، عبدالله. الاخلاق، دقه جواد شبر، (بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، 1412 ق)، ص 25.
3. تفصیل سخن در این مقام ر. ک: پینکافس، از مسأله محوری تا فضیلت گرایی، مقدمه، ترجمه سیدحمیدرضا حسنی، مهدی علی پور، قم، دفتر نشر معارف، 1382.

4. Reductionism.

5. personal ethic

6. از جمله ر. ک:

Pfeiffer Raymond S. & Forsberg Ralph p. , Ethics on the job, Wadsworth publishing Company, Canada, 2000.

7. فرامرز قراملکی، احد، اخلاق حرفه ای، (تهران، نشر مجنون، 1383)، ص 93. 103.

8. فرامرز قراملکی، احد، روش شناسی مطالعات دینی، (مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، 1380)، ص 22. 45.

9. سه ارزشی دانستن رفتار آدمی از حیث ارزش اخلاقی مبتنی بر آن است که رفتارها را به سه قسم صرفا معطوف به منافع فرد (رفتار خنثی یا غیر اخلاقی)، معطوف بر ترجیح منافع دیگران و فداکاری (رفتار اخلاقی) و معطوف به تعدی بر حقوق و منافع دیگر (رفتار ضد اخلاقی) تقسیم کنیم.

10. از جمله ر. ک:

Sieber, Joan E. (ed.), The Ethics of social Research, New york: springer, verlag, 1992.

11. از جمله ر. ک:

Diana Baumrind, "some Thoughts on Ethics of Research: After Reading Milgram's Behavioral of obedience", American psychologist, 19 (1964), 421 - 423.

12. مراد از insider tading کسی است که با دسترسی به اطلاعات خاصی در یک بنگاه اقدام به خرید آن از طریق معاملات بورس می کند. از جمله مراجعه کنید به:

Boatright John R. , Ethics in Finance, Blackwell publishers Inc. Massachnest. 1999, p. 135 - 137.

13. فرانکفورد، چاوا، نجمپاس دیوید، روشهای پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، (تهران، سروش، 1381)، ص 115.

14. مولوی، مثنوی، تصحیح نیکلسون، دفتر دوم، بیت. 619.

15. زرین کوب، عبدالحسین، یادداشت ها و اندیشه ها، (تهران، اساطیر، 1371)، ص 12.

16. Clifford, w. k.

17. Clifford, Lectures & Essays (ed. F. pollock) 2 vols, 1879.

18. ethics of belief.

19. ر. ک: کرمی، خدابخش، اخلاق در پژوهش و نگارش، ویراستاری نصرالله امامی، (تهران، انتشارات رشد، 1380)، فصل پنجم.

20. ethical justifi cation.

21. پوپر، کاول ریموند، اسطوره چارچوب، دفاع از علم و عقلانیت، ترجمه علی پایا، تهران، طرح نو، 1379.

22. در خصوص تبکییت بیرونی به خصوص مطالعه مورد پژوهانه ر. ک: فرامرز قراملکی احد، «تبکییت بیرونی مانع گفتگوی اثر بخش»، (مقالات و بررسی ها شماره 68 ، 1379 ش)، ص 323. 327.

23. methodological pluralism.

24. methodological exclusivism.

25. ر. ک: فرامرز قراملکی احد. اصول و فنون پژوهی در گستره دین پژوهی، (قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، 1383)، ص 241 255.

منابع

1. ابن عدی یحیی، تهذیب الاخلاق، مقدمه و تصحیح دکتر محمود میردامادی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1365.
2. زنجانی، میرزا ابوطالب، کیمیای سعادت، ترجمه طهارة الاعراق ابوعلی مسکویه رازی، مقدمه و تصحیح ابوالقاسم امامی، تهران، نشر میراث مکتوب، 1375.
3. شبر عبدالله، الاخلاق، دققه جواد شبر، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، 1412 ق.
4. پینکافس، از مساله محوری تا فضیلت گرایی، مقدمه، ترجمه سیدحمیدرضا حسنی و مهدی علی پور، قم، دفتر نشر معارف، 1382.
5. فرامرز قراملکی، احد. اخلاق حرفه ای، تهران، مجنون، 1383.
6. فرامرز قراملکی، احد. روش شناسی مطالعات دینی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، 1380.
7. فرامرز قراملکی، احد. «تبکیت بیرونی، آفت گفتگوی اثربخش»، مقالات و بررسیها، شماره 68، 1379.
8. فرامرز قراملکی، احد. اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه.
9. فرانکفورد، چاوا، نچمپاس دیوید، روشهای پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران، سروش، 1381.
10. مولوی، جلال الدین محمد، مثنوی معنوی، تصحیح نیکلسون، تهران.
11. زرین کوب، عبدالحسین، یادداشتها و اندیشه ها، تهران، اساطیر، 1371.
12. کرمی، خدابخش، اخلاق در پژوهش و نگارش، ویراستاری نصرالله امامی، تهران، رشد، 1380.
13. پوپر، کارل ریموند، اسطوره چارچوب، دفاع از علم و عقلانیت، ترجمه علی پایا، تهران، طرح نو، 1379.
14. Pfeiffer Raymond s. & Forsberg Ralph p. , Ethics on the job, wadswaorth pub. com. canada, 2000.
15. Sieber Joan E. (ed.) The Ethics of social Research, New york: springer, Verlag 1992.
16. Diana Baumrind, "Some Thoughts on Ethics of Research: After Reading Milgram's Behavioral of obedience", American Psychologist, 19, 1964.
17. Boatright Joan R. , Ethics in Finance, Blackwell pub. Inc. Massachuest, 1999.
18. Clifford, W. k. , Lectures & Essays (ed. F. p. ollock), 2 vols, 1879.

*. دانشیار دانشگاه تهران.